

GAZDASÁGI RÉGIÓK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBA

ECONOMIC REGIONS IN RÁKÓCZI'S WAR OF INDEPENDENCE?

DR. NAGY MIKLÓS MIHÁLY a hadtudomány kandidátusa, címzetes egyetemi docens
Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola

Abstract

There is a quiet debate in current Hungarian academic geography about in which era of space development of the Carpathian Basin were spatial regions formed. According to a dominant opinion regions in modern sense (economic sectors) came into being only around the turn of the 19–20th centuries. Other approaches say that regions had already been distinct in the space structure of the medieval Hungary. Although historical projection of modern sense industrial regions is ahistorical it can be observed that in the years of Rákóczi's War of Independence already existed spatial concentration with economic nature that executed the functions of industrial regions of that time. Due to their location in the spatial structure and the functional separation from other lands they played a unique and characteristic role in the history of the war. Possession of the regions and the establishment and operation of the administration became a decisive factor in the fate of war. When historians dispute about how the kuruc state's armed forces compliance with the standards of that time, beside the regularity and military professionalism, usually do not take into consideration the existence, operation and spatial location of these initial regions. In our study we attempt to take stock of these region initiations based on researches carried out by Hungarian economic and military historians (primarily Gusztav Heckenast and Imre Bánkúti) and place them in the spatial and military geographical processes of Rákóczi's War of Independence. At the same time we would like to reveal the fact that Hungarian defence at that time step into a new era of landscape forming. In this sense the spatial organization of Rákóczi's War is a starting point of later periods. However spatial separation well exemplifies the increased interest and sensitivity of the so called Methodist warfare towards geographical relations.

Bevezetés

A 17–18. század fordulója a magyar nemzet történetének, későbbi sorsának meghatározó évtizedeit jelenti. A török elleni győztes felszabadító háborúk sora, valamint az ezek közé ékelődött Rákóczi-szabadságharc a korszakra jellemző fő esemény. Ezek folyamata a Bécs városa ellen vezetett 1683. évi török hadjáratral kezdődött, és a kárpát-medencei Magyarország teljes területi integritását visszaállító 1718. évi pozsareváci békével fejeződött be. Ám a két esemény között, még ha de jure léteztek is hosszabb-rövidebb békeidőszakok, de facto mintegy három és fél évtizedig tartó háborús viszonyok uralkodtak hazánk területén. Ez az emberöltőnyi időszak egyrészt lezárta a korábbi török korként emlegetett másfél évszázadot, másrészt egy új korszak nyitányát is jelentette; a hosszú békés évtizedekkel telt, egészen a 1848–1849. évi forradalom és szabadságharcig tartó történelmi szakaszt. Vagyis a 17–18. század fordulójának évtizedei – a köztörténet szempontjából – átmeneti időszakot jelentettek, ám a Kárpát-medencei kultúrtáj fejlődéstörténetének is

sajátos szakaszát; az egyre intenzívebbé váló antropogén tájformálás kezdetét. Mindez azt jelenti, hogy nemzetünk neves függetlenségi küzdelme, a Rákóczi-szabadságharc mind történeti, mind geográfiai szempontból egy átmeneti időszak – mondhatjuk –, történelmi korszakváltás eseménye. Köztudott, hogy e szabadságharc a magyar történetírásban viszonylag részletesen feldolgozott, ám ennek ellenére geográfiai szempontból szinte érintetlen kérdéskört jelent.¹ Történeti földrajzunk még nem szentelt kellő figyelmet e fontos történelmi eseményünk geográfiájának, és így nyilván nem foglalkozhatott annak kérdésével sem, hogy a közel majd egy évtizedig elhúzódó Rákóczi-szabadságharc gazdasági, ipari háttere milyen földrajzi viszonyok között működött, volt-e egyáltalán olyan elkülönült térsége a kuruc államnak, amely valamiféle hadiipari régióként funkcionált. Gazdaság- és ipartörténeteink – elsősorban az elmúlt fél évszázadban *Heckenast Gusztáv* és *Bánkúti Imre*² – kutatásainak publikált eredményei megteremtették az ilyen témájú történeti földrajzi kutatások alapjait. Ám ismereteink szerint mégsem sikerült felkelteniük geográfusi közéletünk érdeklődését a kérdéskör iránt. A Rákóczi-szabadságharc, amely geográfiai szempontból nézve egészen egyedi katonaföldrajzi képletet nyújt, a gazdaság- és társadalomföldrajzi fejlődést illetően is sajátosnak tekintendő, mert – véleményünk szerint – ekkoriban már elkülöníthetőek azok a tájak, amelyek a későbbi századok modern iparvidékeinek egyes vonásait hordozzák. Ám e jelenségeket – a korszak politikai és katonai folyamataiból eredően – nagymértékben módosítják, talán nem túlzás, ha azt állítjuk, részben elfedik a katonai események, a szabadságharcra jellemző katonaföldrajzi tünetek. Ezek együttes megjelenése teszi történeti földrajzi szempontból igazán érdekessé a Rákóczi-szabadságharc Magyarországnak földrajzi viszonyait és térszerveződését. Tanulmányunkat e kérdéskörnek szenteljük.

Gazdasági régiók a történeti térben

A Rákóczi-szabadságharc korának eseménytörténete mögött – ahogyan arra tanulmányunk bevezető soraiban már utaltunk – a gazdasági és a politikai földrajzi, valamint a katonaföldrajzi faktorok együttese húzódik meg, ami mintegy determináló módon meghatározza azt is, hogy a Kárpát-medence mely térségei kaptak nagy jelentőséget az események alakulásában. Ugyanakkor – sok egyéb tényező mellett – magyarázatul szolgálhatnak arra is, hogy függetlenségi háborúnk milyen földrajzi okok miatt húzódhatott el oly reménytelenül hosszú ideig. Előljáróban azonban szeretnénk leszögezni, hogy a Rákóczi-szabadságharc esetében nem pusztán arról, a hazai geográfiai történetében legerősebben talán *Cholnoky Jenő* által képviselt vélemény gyakori megjelenéséről van szó, amely szerint a geográfiai tényezők szinte meghatározzák, miként kellett az eseményeknek történniük.³ Ennél sokkal többről beszélhetünk; a katonai tevékenységeket a hadügy belső logikájából adódóan erősen befolyásoló – de önmagukban soha el nem döntő – földrajzi jelenségek érvényesülése gyakran éppen a hadügy antropogén tájformáló hatása miatt torzíthatja az érvényesülés hatását. Vagyis – miként majd látjuk – esetünkben a hadügy és a geográfiai viszonyrendszer olyan szoros kölcsönhatásának lehetünk tanúi, amelyben a két elem annyira összefonódik, hogy nem lehet meghatározni egyik elsőbbségét sem.

A Rákóczi-szabadságharc földrajzi viszonyai esetében a geográfiai jelenségek három nagy csoportjáról érdemes szólnunk. Először a társadalom- és népesedésföldrajzi viszonyrendszerrel; ez a felkelés társadalmi bázisát adta, amelynek megrendülte egyben megpecsételte a küzdelem sorsát is. A hadműveleteket kísérő tömeges, a lakosság ellen alkalmazott erőszak, valamint az országon 1708-tól végigsöprő pestisjárvány az akkori országha-

tárokon belül élő lakosság mintegy tíz százalékát ragadta el, ami olyan magas szintű mortalitást jelent, amely már a társadalom egyéneit összekötő viszonyokat is rombolta.⁴ Másodsor a szabadságharc katonaföldrajzi helyzetéről, vagy az akkori Kárpát-medence katonaföldrajzi tényezőinek soráról kell szót ejtenünk. Miután eddig e kérdéskörrel – miként már utaltunk arra – érdemben sem történetírásunk, sem történeti földrajzunk nem foglalkozott, így kénytelenek vagyunk megelégedni azzal, az eddigi kutatásaink során szerzett benyomásunkkal, amelyet egyébként II. Rákóczi Ferenc fejedelem memoárjai is erősítenek: 1703–1711 között egy, a török kor és a török elleni felszabadító háborúk geográfiai nyomait, pusztításainak romjait mutató, egyes területein pusztává vált ország vívta függetlenségi háborúját. Ehhez azonban hiányzott a társadalmi potenciál, s ami még ennél is súlyosabban esett latba; teljesen hiányzott az a katonai szakértelem és iskolázottság, amelynek híján a kuruc állam vezetése egyes esetekben még a hadműveletekből eredő jó kül- és katonapolitikai lehetőségeket sem tudta felismerni, sem hogy azokat még ki is használta volna.⁵ A geográfiai jelenségek harmadik csoportját pedig azok a gazdaságföldrajzi tényezők adják, amelyek az egész függetlenségi háború gazdasági talapzatát nyújtották, s amelyek a Rákóczi-szabadságharcot közvetlenül megelőző térfejlődési folyamatok eredményeként – katonai szempontból – rendkívül rosszul helyezkedtek el a Kárpát-medencében. A korabeli Magyarország térszerkezetében elfoglalt helyzetükből adódóan a geográfiai faktorok nem funkcionálhattak gazdasági régióként, jóllehet térbeli elkülönülésük ebbe az irányba hatott.

A mai magyar társadalomföldrajzi kutatásokban – azon belül elsősorban a hazai történeti földrajz köreiből – békés hangú polémia folyik arról, hogy a 19. század második felét megelőzően léteztek-e Magyarországon gazdasági régiók. A vitában megszólaló kutatók érvek sorát hozták fel pro és kontra, s ezek közül egyik sajátos megállapítás *Tóth József*, aki egyik – mintegy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent – munkájában oly módon foglalt állást: az első világháborút megelőző állapotában Magyarországon még csak *régiókezdemények* különültek el, „...*de ezek definitív régióként még nem értelmezhetők...*”⁶ A másik véleményt képviselők abból a történelmi tényből indulnak ki, hogy a Kárpát-medencében szerveződő magyar állam, valamint a magyar társadalom térszerkezete egyes területek esetében már a kezdeti időszakban éles területi, fejlődésbeli különbségeket mutat, s emiatt a korra jellemző regionális különbségek (régiók) népünk történelme során végig jelen vannak.⁷ A Kárpát-medence földrajzi viszonyaiból, az egymástól különböző térszínek markáns hatásából és egyebek mellett a magyar történelem politikai folyamataiból eredő térszerkezeti változásokból adódnak azok a térbeli különbségek, amelyek a regionális elkülönülés folyamatait eredményezik.⁸ A vitában kifejtette véleményét mai történeti földrajzunk meghatározó személyisége, *Frisnyák Sándor* is, aki egyfelől elismerte, hogy a középkori Magyarország térszerkezetében – a természeti földrajzi viszonyoknak megfelelően – eltérő strukturális rendszerek alakultak ki, másfelől pedig egyik a különböző véleményeket ütköztető tanulmányában – nyilván az egymással szemben felsorakoztatott álláspontok szakmai megalapozottságát tapasztalva – *történeti földrajzunk*, valamint *történeti ökológiánk*, fontos jövőbeli feladatának tartotta a gazdasági térszerveződés folyamatainak feltárását.⁹

E fenti, a régiókkal kapcsolatos, csak körvonalaiiban ismertetett szakmai polémia lényegi eleme, amire már *Tóth József* is utalt – a *definitív régió* kapcsán –, hogy mit nevezhetünk régiónak, s egyáltalán a gazdasági régió kifejezése használható-e történeti fogalomként. S ha nem, akkor milyen terminus technicusszal illessük a történelem korábbi időszakaiban a földrajzi táj egymástól elkülönült, kimondottan gazdasági funkciókat ellátó térségeit. E fogalmi tisztázás meghaladja tanulmányunk kereteit, így csak utalhatunk arra,

hogy mindaddig, amíg ezt az elméleti kérdést – lehetőleg a geográfusok és a történészek közös munkájaként – nem oldjuk meg, addig történeti földrajzunk sem tud előre lépni olyan fontos problémakörök megoldásában, mint például a középkori Magyarország tér-szerkezete vagy éppen belső gazdasági rendszere.¹⁰

Úgy véljük, hogy amikor *Tóth József* a *definitív régiók* hiányára hivatkozva az első világháború előtti időszakokra vonatkozóan pusztán – az ő kifejezésével élve – *régiókezdemények* létét ismeri el, akkor ezzel utal arra is, hogy a kérdés megoldásának kulcsa a régió fogalmi meghatározásában rejlik. S ezen a ponton érkezünk el tanulmányunk egyik legfontosabb kérdéséhez; milyen gondolatmenet, fogalomrendszer alapján lehet egyáltalán gazdasági régióról, esetleg régiókról beszélni a Rákóczi-szabadságharc évtizednyi időszakában. A fő kérdés tulajdonképpen az, hogy a régióval kapcsolatban az utóbbi évtizedekben született könyvtárnyi szakirodalomból mely fogalmat használjuk, mely fogalom alkalmas arra, hogy mind a történetírói, mind pedig a geográfusi szakma követelményeinek megfeleljen. Ám már itt, az alapkérdések tisztázásakor szinte megoldhatatlan nehézséggel találjuk szembe magunkat; lexikonjaink és a szakirodalom teljesen szélsőséges tartalmakat tulajdonít a régió fogalmának. (Arról nem is beszélve, hogy – mindezen túl – a régió alatt gyakorta teljesen mást értenek a földrajztudomány egyes területeinek – gazdaságföldrajz, politikai földrajz, történeti földrajz, növényföldrajz stb. – képviselői.)¹¹ A legáltalánosabb értelemben véve a régió tájat, vidéket, övezetet, vagyis meghatározott területegységet jelent,¹² míg a másik véglet a régiónak az a mai köztudatba is átment értelme, amely szerint valamiféle, az állam terének körzetesítésével kapcsolatos államigazgatási és jogi fogalomról van szó.¹³ A régió fogalmát a geográfiában tudományunk múlt századi alaplexikona – *Westermann Lexikon der Geographie I–V*. (1968–1972) – a huszadik század első éveire köti s ezen belül főleg a *regionális tudomány* egyik alapkategóriájának tartja. Jelenlétét tekintve pedig két szócikket is szentel neki. Egyrészt a táj részeként határozza meg – s ennek különböző értelmezéseit adja –, másrészt a vidéktervezés és rajonírozás alapkategóriájaként hozza.¹⁴ Ennél sokkal egyértelműbben fogalmaz a *Leser Hartmut* szerkesztésében megjelent másik földrajzi lexikon, amely a régió fogalmának öt tartamát ismerteti. Először, általános értelemben véve: a földfelszín háromdimenziójú, nagyságától független része. Másodszor a régió olyan nagyobb térbeli egység, amely több tájat fog össze, anélkül, hogy nagyságát és tartalmát tekintve különösebb követelményeket támasztanánk vele szemben. A régió harmadik értelmezése a többnyire történelmileg vagy adminisztratív módon kijelölt terület, amely többé-kevésbé azonos a természeti térrel vagy annak részeivel. Negyedik értelmében véve a régió jelenheti az ökológiai rendszer nagytérségét, míg az ötödikben, a legtágabban értelmezve; olyan közepes nagyságú földrajzi-térbeli egység, amelyet funkcionálisan és struktúrájából adódóan is el lehet különíteni a rajta kívül fekvő területektől, és így módon a térbeli tervezés egyik alapja.¹⁵

Miként látható, a geográfiai szakirodalom túlságosan sok értelemben alkalmazza a régió fogalmát ahhoz, hogy ebből egyetlen egyet kiragadhassunk és azt történeti földrajzi kategóriaként alkalmazzuk. Esetünkben, a Rákóczi-szabadságharc gazdasági régióinak meghatározásakor jól használhatónak találtuk a *Tóth József* és *Pap Norbert* szerzőpáros által – részben a nyugati szakirodalomban megfogalmazott elemek átvételével – rögzített régió fogalmat, amely szerint annak határait ott lehet meghúzni, ameddig domináns jellemzői terjednek, s két fajtájuk különböztethető meg. Lehetnek *formális régiók*, amennyiben egy, esetleg néhány természeti és kulturális tulajdonság „...*kombinációja által meghatározott uniformitás alapján kijelölhető terület* (pl. *egy éghajlati terület, vagy egy nyelvtérület*)...”¹⁶ Ám létezhetnek funkcionális régiók is; „...*interakciók és kapcsolatok által meghatározott térbeli rendszerek* (ilyenek például a *komplex vonzáskörzetek*)...”¹⁷ Első

ránérésre a Rákóczi-szabadságharc gazdasági régióinak meghatározásakor tulajdonképpen egyszerűen funkcionális terek elkülönítéséről lehetne szó. Ám a probléma megoldása mégsem ilyen egyszerű; a korabeli Magyarország esetében a funkcionális és a formális régiók gyakorta fedték egymást, s miként majd látjuk e miatt az egybeesés miatt a funkcionális régiók sem működhetek kellő hatékonysággal.

A háborús térben elkülönült gazdasági területek

A Rákóczi-szabadságharc szűk évtizedére jellemző gazdasági térségek elkülönítése nemcsak abból a tényből eredően problémás, hogy a katonai tevékenységek egy részének területe, valamint az ipari és iparszerű funkciójú vidékek egybe estek, hanem a fő nehézséget az jeleníti; e területek térbeli elkülönülése a Kárpát-medence többi részétől, valamint belső térbeli darabolódásuk, tagozódásuk már a középkorban elkezdődik.¹⁸ A következő meghatározó tényezőt az jelenti, hogy – miként már említettük – a Rákóczi-szabadságharc a török elleni felszabadító háborúk sorát megszakító török-Habsburg béke éveit kitöltő küzdelem, amelyre rögtön a hódoltsági területek felszabadítása után került sor, így a táj és a Kárpát-medence térszerveződése még mindenhol a hódoltság közvetlen nyomait viseli. Röviden fogalmazva: a Rákóczi-szabadságharc még zömében a török kor földrajzi viszonyai között történik. Ebben a tekintetben meghatározó tényező, hogy a Kárpát-medence középső vidékeit kitöltő Nagyalföld – még ha, miként azt néhány történészünk véli, nem is teljesen elpusztult vidék – jelentős részében lakatlan, nyers állapotú táj. Ezt a vidéket – józan katonai megfontolásokból eredően – lehetőleg kerülik a hadak, mert a korszakra jellemző katonai ellátási problémákból eredően a gyéren lakott, a kultúrtájnak olykor legelemibb nyomait sem mutató síkvidéken való átkelés a kötelékek pusztulásával fenyegethet.¹⁹ (A történeti hűség kedvéért megjegyzendő, hogy ennek ellenére több alkalommal is sor kerül ilyen eseményre; általában nagy kockázat és vagy csekély, vagy a véletlennek és a kuruc hadak kiképzetlenségének köszönhető sikerrel.) Ugyanakkor – jóllehet a hadműveletek a szabadságharc folyamán a Kárpát-medence szinte egészét érintik – élesen elkülöníthető, a hadműveletek szempontjából fontosabb szerepet játszó térségek figyelhetőek meg, ami a Rákóczi-szabadságharc térbeli jellemzőinek néhány, az iparvidékek meghatározása szempontjából is fontos tényezőjére hívja fel figyelmünket.

A Rákóczi-szabadságharc korának hadügyéből ered, hogy az európai kultúrkör katonái – jellemzően a földrajzi környezethez való viszonyulásukból eredően – általában hadjáratok években gondolkodtak, amiből a magyarországi hadszíntéren egyenesen ered; a kuruc állami vezetés kezébe kerülő területek, vagy már abban lévő térségek foltszerűen változtak. Ám a szabadságharc évtizednyi ideje alatt egyetlen egyszer sem töltötték ki a Kárpát-medencei Magyarország egészét. A kuruc mozgalom és állam olykor nagyon sikeresnek tűnő térfoglalása ellenére is a hadműveletek váltakozó eredménnyel folytak, és miután a II. Rákóczi Ferenc vezette állam a magyar társadalom viszonyaiból eredően képtelen volt a Habsburg fegyveres erővel szemben kellő katonai szervezetet létrehozni, így az országnak voltak olyan területei, amelyek a szabadságharc teljes ideje alatt császári kézben maradtak. A Dráván túli területek (Eszék és környékének kivételével), a nyugati határmenti területek, Győr, Esztergom, Buda és Pest környéke, valamint Dél-Erdély és a Maros északi partvidéke említendő ezzel kapcsolatban.²⁰ Területi kiterjedését illetően Rákóczi állama folyamatos változásban volt, és sajátos térbeli folyamaton ment át. A felkelés magterülete a Kárpát-medence észak-keleti vidékén alakult ki, *Munkács és Huszt* környékén.²¹ A felkelés hanyatlásakor, majd a majtényi fegyverletételkor ugyanerre a magterületre szo-

rult vissza a kuruc állam. A folyamatos területi változások miatt, valamint abból eredően, hogy az ország fővárosát, Budát ostrom alá sem tudták venni a felkelők, adódott; Rákóczi államának gyakorlatilag nem volt fővárosa. A fejedelem és udvartartása állandóan vándorolt, aminek történeti földrajzunk szempontjából megvan az a nyilvánvaló előnye, hogy a fejedelem tartózkodási helyei egyben kijelölik a korabeli Magyarország legfontosabb térségét, politikai földrajzi területét is. Az utóbbi fél évszázad Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó magyar szakirodalmában rendre visszatérő illusztráció a II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyeit ábrázoló térkép, amelynek ugyan külön historiográfiája is van, ám annak mégis alig szentelt figyelmet történeti geográfiánk és hadtörténetírásunk.²² E térképlap – jelölve rajta minden olyan helységet, ahol bizonyíthatóan megfordult a fejedelem – sajátos az állam vezetése szempontjából fontos térséget mutat. Rákóczi tartózkodási helyeinek zöme – nagy általánosságban – a felvidéki területekre esett, míg a Dunántúlon mindössze két településen járt – akkor is csak nagyon rövid ideig –, Dunapentelén és Dunaföldváron. A Nagyalföld területein is csak szórványosan fordult meg, elsősorban a 1704. évi, rácok elleni hadjáratban, jöllehet a Duna–Tisza közének északi területei – az Ócsa-Besenyszög-vonaltól északra – már a gyakrabban érintett területeket jelenthették. Másik meglepő topográfiai tény a Rákóczi-itineráriumban, hogy milyen kevés erdélyi település található benne. Annál több viszont a Partiumhoz és az úgynevezett hét megyéhez tartozó település.²³ Ha elfogadjuk azt a tényt, hogy II. Rákóczi Ferenc tartózkodási helyei egyben kijelölik a szabadságharc politikai földrajzi szempontból legfontosabb térségét, és azt meg is kell neveznünk, akkor azt kell mondanunk, hogy e terület, pontosabban országrész, a Felvidék volt, s azon belül is a folyóvölgyek vidékei.²⁴ Mindez a térség felértékelődésére utal.

A felvidéki területek szerepének, a gazdasági és a politikai életben történő fontossá válásának folyamata azonban nem pusztán a Rákóczi-szabadságharcra köthető. A Kárpát-medence térszerkezetében való elkülönülésük már a középkorban megindul, a török hódoltság korában pedig felerősödik. Ennek elsődleges bizonyítéka, hogy a 16–17. századi Habsburg–magyar összetűzések fő hadszíntere ez a térség lesz, s marad egészen a török elleni felszabadító hadjáratok sikeréig.²⁵ A Kárpát-medencén belüli fontosságának, tartós – mondhatnánk egész történelmünket végig kísérő – jelentőségének azonban van egy ennél kevésbé látványos oldala is: az úgynevezett Felvidék²⁶ már a középkori térbeli elkülönülési folyamatok során is ipari és bányászati, illetve ilyen jellegű geográfiai funkcióival emelkedett ki a többi térség sorából.²⁷ És az elkülönülés a közismert köz-, had-, valamint kultúrtörténeti folyamatok hatására még inkább felerősödött a 16–17. században.²⁸ Mindez a Rákóczi szabadságharcban azzal járt, hogy e területeknek több olyan funkciójuk is volt, amelyek miatt élesen elkülönültek az ország többi részétől. Egyrészt a szabadságharc fontos eseményeinek térségeként politikai földrajzi funkciójú országrészt jelentettek, másrészt – miután az ország ipari termelésének és bányászatának zöme itt összpontosult – gazdasági funkciójú térséget alkottak, harmadrészt pedig a katonai események egyik fő térségeként hadművelleti területet (a Kárpát-medence északi hadszínterét) alkottak. Vagyis egyetlen országrészben több funkciójú geográfiai tér jött létre, amely gazdaságföldrajzi szempontból már eleve nem tette lehetővé az egységes gazdasági régió kialakulását és működését. Ráadásul e térség még magán viselte a török hódoltságnak a Kárpát-medence térszerkezetére gyakorolt torzító hatását: az ipari tevékenység összpontosulása a Kárpát-medence északi területein. Ez utóbbi tulajdonképpen kedvezhetett volna egy egységes gazdasági régió kialakulásának, ám e folyamatot a térség politikai földrajzi és katonai funkcióinak érvényesülése nagyban akadályozta. A legfőbb gátat az előbbi következtében fellépő, az államtérben jelentkező darabolódás jelenthette: a Rákóczi-szabadságharc kitörését meg-

előzően mintegy két évtizeddel éppen ezeken a területeken szerveződik Thököly Imre fejedelemsége. (Ez a török kor végén újabb elemként a magyar államtér négy részre történő darabolódását hozta). A török kor másik káros hatása a térség védelmi funkciójának megerősödése volt. A 17. században a katonai teljesítőképességének végső határait kitolni igyekező török állam még – főleg Esztergom, Hont, Nógrád megye területén – továbbnyomul, s egészen a felszabadító hadjáratok első időszakának végéig (1699) a felszabadítás sávszerű haladása miatt egyáltalán nem volt biztos, hogy a védelmi funkció teljesen eltűnik a Felvidéken.²⁹

A török hódoltság másfél évszázada éppen a geográfiai funkciók egymásra torlódása miatt erősen torzította azt a magyarországi térbeli szerves folyamatot, amely Európa egyéb tájain, a véleményünk szerint mai értelemben vett gazdasági régiók kialakulásának kezdeteit eredményezte. A magyarországi török kor részben azt az időszakot jelenti kontinensünk térszerveződésében, amikor egyre élesebben elkülönülnek – különösen Nyugat-Európában – a mind homogénebb funkciójú gazdasági, ipari terek, s ezeken belül vagy közöttük markánssá válnak a funkcionális régiókra jellemző kapcsolatrendszerek (interakciók).³⁰ A török kor hatására még ha e fejlődési tendencia a Kárpát-medence északi területein nem is szakad félbe, de előrehaladása lelassul. A 17. század Magyarországon különösen az északi területek folyóvölgyeibe települt bányák, vashámorok működése nyilván feltételezett közöttük kapcsolatrendszert,³¹ de hogy ez valóban átlépte volna az egységes gazdasági régióra jellemző mértéket is, arról jelenleg nincsenek ismereteink.

Vagyis – az eddig elmondottakat összegzendő – a Rákóczi-szabadságharc egy a korábbi történelmi, háborúkkal terhelt időszakot közvetlenül követte, s ennek köszönhetően egy térszerkezetében jelentősen torzult Kárpát-medencében zajlott. Az ország ipari potenciáljának zöme azokra az északi területekre esett, amelyeknél megfigyelhető a geográfiai funkciók halmozódása. Ilyen körülmények között kellett valamilyen módon megszervezni a szabadságharc ipari hátterét, ami egyértelműen hadiipart jelentett. Ám e hadiipar részei – fegyver- és lőszergyártás, egyenruházati ellátás – a történelmi kényszerből adódóan egybe estek a korábbi, a hódoltság időszakára jellemző telephelyekkel. Ez lehetetlenné tette egységes ipari, gazdasági régió létrehozását és működtetését, mert – miként láttuk – az ország gazdaságilag fontos északi területei egyben a hadműveletek jelentős térségeit is jelentették. Ám *Bánkúti Imre* kutatásai mégis azt bizonyítják, hogy a Rákóczi-féle vezetés – nyilván felismerve a hadellátás kényszerét is – igyekezett bizonyos regionális gondolkodásmód alapján megoldani az ország gazdasági irányítását (ami ebben az esetben a hadellátás működtetését jelentette). Az országot hadellátási kerületekre osztották fel, ebből három Észak-Magyarországon terült el, míg a Dunántúlon kettő ilyet hoztak létre.³² A három észak-magyarországi egyértelműen mutatja az ipari potenciál területi összefogásának szándékát. A legfontosabb kerület Abaúj, Szepes, Borsod, Sáros, Gömör, Torna, Heves, Ung, Zemplén, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg vármegye területén szerveződött. A második Nógrád, Kis- és Nagyhont, Zólyom, Pest megyékből, valamint Komárom és Esztergom megye Dunától északra fekvő részeiből állott. A harmadik pedig Bars, Trencsén, Nyitra, Túróc, Árva és Liptó megyét fogta össze.³³ Ha e térségeket összevetjük a Rákóczi-szabadságharc hadiiparát ábrázoló térképlappal, akkor látható igazán, hogy a szabadságharc működtetéséhez feltétlenül szükséges ipari potenciált főleg az első kerület biztosította.³⁴

Ugyanakkor közzismert hadtörténelmi tény, amelyet legutóbb a már többször hivatkozott Heckenast Gusztáv és Bánkúti Imre kutatásai is bizonyítottak, hogy a kuruc fegyveres erők ellátása – enyhén fogalmazva – sem működött zökkenőmentesen. És ebben az esetben pusztán a kor hadművészetére jellemző állandó ellátási nehézségekről van szó. A fő problémát a gyenge lábakon álló magyar ipar mellett az is jelenthette, hogy a Kárpát-me-

dence északi területei, amelyeket a török pusztításai alig értek, voltak egyben a hadműveletek színterei is. Ám ugyanakkor a felvidéki folyó völgyekben mégis létezett bányászat és ipar, mint amiként megvolt az egységes régióvá történő összefogásuk szándéka is. Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha egyrészt elfogadjuk, hogy a háborús viszonyok, a váltakozó hadiszerencse mellett az adott korban nem lehetett „*definitív régióként*” e területeket összefogni. Másrészt azonban az azonos gazdasági funkciókat betöltő területek léte arra int, hogy már ekkor – vagyis a török kor és a Rákóczi-szabadságharc idején – a Kárpát-medence térszerkezetében megjelentek olyan funkcionális terek, amelyeket a német geográfia a *gazdasági táj* (*Wirtschaftslandschaft*) elnevezéssel illet. Ennek két fogalmát különbözteti meg. Egyfelől a *gazdasági teret*, amely a táj olyan részét jelenti, amelyet bizonyos gazdasági strukturális jegyek és funkcionális kapcsolatok jellemeznek. Másfelől pedig a gazdasági területet említi, amely annyiban különbözik a gazdasági tájtól, hogy határainak megvonásakor nem a gazdasági struktúrából indulnak ki, hanem valami egyéb tényezőtől (körzetesítés, nemzeti gazdaságpolitika stb.). A gazdasági táj igen tág fogalom: a gazdálkodást folytató ember által átalakított természeti táj.³⁵ Úgy véljük, hogy a török kor térszerveződésének állapotait öröklő Rákóczi-féle államigazgatás leginkább gazdasági tér és gazdasági területek feletti rendelkezhetett. A mai értelemben vett régiók kezdeményei lehettek ezek, ám egységes régióvá részben a kort jellemző fejlettségi állapotok, de még inkább a geográfiai funkciók egymásra torlódása miatt sem fejlődhettek. A Kárpát-medence későbbi századainak regionális, térbeli folyamatai tették e régiókezdeményeket „*definitív régióként*” értelmezhető térségekké. A Rákóczi-szabadságharc viszonyai általában nem kedveztek a *gazdasági területek* magasabb térszerkezeti elemmé történő fejlődésének.

Jegyzetek

1. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó szakirodalom újabb összefoglalását, pontosabban fogalmazva legjelentősebb alkotásainak bibliográfiáját lásd: Kis Domokos Dániel et al. (2004): Bibliográfia. In: R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest. pp. 774–807. E bibliográfiának a Magyarország a 17–18. század fordulóján című fejezete (pp. 779–782.) – Tér és környezet alcím alatt – ugyan tartalmaz több geográfiai vonatkozású és a történeti ökológia, történeti éghajlat tárgyába vágó feldolgozást, ám a szabadságharc történeti földrajzi átfogó képét nyújtó művet itt nem találunk. A fent említett kötet megjelenését követően publikáltuk a Rákóczi-szabadságharc történeti földrajzi képének nagybani kontúrjait meghatározó tanulmányunkat; Nagy Miklós Mihály (2007): A Rákóczi-szabadságharc Magyarországa I–II. Kapu. 2007/10. szám. pp. 27–31., 2007/11–12. szám. pp. 40–43. Ennek történeti esszé formában történt ismétlése: Nagy Miklós Mihály (2009): Lomb és víz, A Rákóczi-kori magyar táj. Magyar Szemle. 2009/9–10. szám. pp. 56–66.
2. Tanulmányunk kereteit meghaladja Heckenast Gusztáv és Bánkúti Imre a Rákóczi-szabadságharc gazdasági kérdéseiről írott műveinek számbavétele. Így e helyen csak tanulmányunk elkészítése során felhasznált legfontosabb publikációikat vesszük számba. A Rákóczi-szabadságharc gazdasági és hadiipari kérdéskörére vonatkozóan alpműként kezeltük: Bánkúti Imre (1991): A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711). Akadémiai Kiadó. Budapest; valamint Heckenast Gusztáv (1959): Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Akadémiai Kiadó. Budapest. A hadtápszervezet munkájáról lásd: Bánkúti Imre (1980): Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 169–181.; uő (2002): A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai (Bevételi források, eredmények és gondok). In: Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó. Budapest. pp. 65–97. A fegyverellátás vasipari hátterének

- jó topográfiáját nyújtja Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó. Budapest.
3. Cholnoky Jenő több művében is foglalkozott geográfia és história kapcsolatával. A Magyar Földrajzi Társaság 1935. évi közgyűlésére írott – ám a szerző betegsége miatt el nem mondott – megnyitója is ezzel a kérdéskörrel foglalkozott. Ennek szövegét lásd: Cholnoky Jenő (1935): Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények. 1935/4–6. szám. pp. 57–62. Az általa írott magyar történeti földrajzi összefoglaló műben – uő: (s. d.): Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. Somló Béla Könyvkiadó. Budapest. – Cholnoky egyenesen az általa sajátosan megfogalmazott földrajzi determinizmus álláspontjára helyezkedett: „...Az ember élete egészen a legujabb korig, a technika hihetetlen haladásának koráig, annyira függött a természetadta körülményektől, hogy ezeknek a körülményeknek pontos ismerete szinte parancsolólag előírja, hogy hogyan kellett a dolognak történnie, ha helyesen ítéljük meg az eredményeket...” (4. p).
 4. Wellmann Imre (1980): A népesség sorsa a szabadságharc idején. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): i. m. pp. 33–58., Nagy Miklós Mihály (2007): i. m.
 5. II. Rákóczi Ferenc (1978): Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Akadémiai Kiadó. Budapest.; Perjés Géza (2002): Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban. In: Czigány István (szerk.): i. m. pp. 98–124.; Nagy Miklós Mihály (2011): Rákóczi 1704. évi bácskai hadjáratának földrajzi kérdései. Közép-Európai Közlemények. 2011/3–4. szám. pp. 14–27.
 6. Tóth József (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 591. p. Tóth József idézett álláspontjának teljesebb kifejtését lásd: uő (2004): Kell nekünk régió? In: Hitseker Mária–Szilágyi Zsuzsa (szerk.): Mindentudás egyeteme, Harmadik kötet. Kossuth Kiadó. Budapest. pp. 193–211.
 7. A Kárpát-medencét kitöltő magyar állam korai térszerveződéséről lásd; Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged. Véleményünk szerint a tudatos térszervezésnek az államigazgatás belső logikájából fakadó középkori érvényesülését igazolja a magyar megyerendszer kialakulása is. Erre vonatkozóan lásd: uő (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
 8. Csüllög Gábor (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények. 2000/1–4. szám. pp. 109–130., uő (2009): Megtelepedési folyamatok szerepe a Kárpát-medence 11–15. századi kultúrtáj típusainak kialakulásában. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3–4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 53–63.; uő (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében (A Római Birodalomtól az Oszmán Birodalom kiűzéséig). Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok. 2010/1–2. szám. pp. 181–186.; uő (2008): Régiók a Kárpát-medencében – Múlt vagy jövő? Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám. pp. 54–59., Suba János (2009): Határörvidék-határvédelem a földrajzi térben. In: Gulyás László–Szávai Ferenc–Keczer Gabriella (szerk.): A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve, 2009. VIKEK. Szeged–Kaposvár. pp. 255–260.; Nagy Miklós Mihály (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám. pp. 80–85.
 9. Frisnyák Sándor (2004): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete. In: uő: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 71–77.; uő (2009): A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. In: uő: Magyarország kultúrgéográfiai korszakai (895–1920), Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs, pp. 27–34.
 10. Szintén terjedelmi okokból, jelen tanulmányunkban csak felvethetjük annak kérdését, hogy a történeti földrajz tudományrendszer helyzetéből – a történelem és a geográfia közös met-

zésépontjában való elhelyezkedéséből – ma még nehezen leküzdhető nehézségek erednek. A tanulmányunkban itt említett, látszólag pusztán terminológiai probléma valójában fontos kutatómódszertani és elméleti kérdéssé válhat. A mai élet jelenségeire használt új keletű fogalmak visszavetítése a múltba, a történelmi események és folyamatok segítségükkel történő leírása és értelmezése könnyen vezethet a történelmi szakszerűtlenség zsákutcájába. Am geográfiai szempontból – elsősorban a földrajztudomány viszonylag késői önálló diszciplinává szerveződése miatt (19. század) másként áll a dolog, állhat a kérdés. A geográfiai jelenségek leírása, amelyeket csak a 19–20. század tudományos földrajza képes rögzíteni és szakmai kifejezéssel illetni – például kultúrtáj, a gazdaság térszerveződése, az államter darabolódása, hogy csak néhányat említsünk –, nyilván a ma használt fogalomrendszer segítségével lehetséges, még ha az adott jelenség az emberi történelem állandó kísérője is. Ez pedig eleve magában hordozhatja annak lehetőségét, hogy modern geográfiai fogalmakat, olykor a mai világra jellemző jelenségeket vetítsünk vissza a múltba. Mindez nehezen megoldható problémakört – hangsúlyozzuk, módszertani kérdést – jelent, mert ebben az esetben két különböző tudomány – történelem és geográfia – szemléletmódját kell egyszerre érvényesíteni, sőt lehetőleg ugyanolyan mértékben alkalmazni.

11. A régió eltérő értelmezéseiről jó áttekintést ad: Tóth József–Pap Norbert (2002): Rajon- és régióelméletek. In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. pp. 286–304.
12. Lehmann Antal–Vuics Tibor (1992): Földrajzi fogalmak kisszótára. Tankönyvkiadó. Budapest. 154. p.
13. Ez utóbbi értelmezésben vett régió, rajonírozás magyar történetéről lásd: Kőszegfalvi György (2008): A területfejlesztés története Magyarországon 1945–1990 között. Imedias Kiadó. Budapest–Pécs.
14. Tietze, Wolf (szerk.) (1970): Westermann Lexikon der Geographie, Band III. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. pp. 980–981.
15. Leser, Hartmut (szerk.) (1987): Diercke-Wörterbuch der allgemeinen Geographie, Band 2. Deutscher Taschenbuchverlag – Westermann Schulbuchverlag. München – Braunschweig. 134. p.
16. Tóth József–Pap Norbert (2002): i. m. 290. p.
17. Tóth József–Pap Norbert (2002): i. m. uo.
18. Kristó Gyula (2003): i. m.
19. Perjés Géza (1999): Mezőgazdasági termelés, népesség és hadseregélelmelés a XVII. század második felében (1650–1715). In: uő: Seregszemle, Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Balassi–Zrínyi Kiadó. Budapest. pp. 223–252., 319–362.; Markó Árpád (1935): Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. Hadtörténelmi Közlemények. 1935/1–2. szám. pp. 41–62.; Nagy Miklós Mihály (2011): i. m.
20. Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világtatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 121. p.
21. Maga II. Rákóczi Ferenc fejedelem a Beszkidekben, Klimiec és Zavadka között lépte át a lengyel–magyar határt. Egyébként Rákóczi Magyarországgal kapcsolatos, hiányos ismereteire utaló jel, hogy már a határ átlépése előtt (vagyis a határsávban) ő és kísérete eltévedt. Emlékiratainak tanúsága szerint; „...estére pedig azon vettük észre magunkat, hogy eltévedtünk a szorosokban. Minthogy másnap reggel nem érkezhettünk el a kijelölt helyre, megszálltunk egy Klimiec nevű faluban, a Magyarországot és Lengyelországot elválasztó Beszkid-hegy lábánál. Ez, ha jól emlékszem, 1703. június 16-án volt...” II. Rákóczi Ferenc (1978): i. m. 303. p.
22. A Rákóczi-féle itinerárium historiográfiáját lásd; Esze Tamás (szerk.) (1955): Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Hadtörténelmi Intézet. Budapest. pp. 550–556. Az elsősorban Esze Tamás által pontosított térkép két utóbbi, fontos közlése megtalálható: R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel (szerk.): i. m. 479. p., valamint Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (1976): II. Rákóczi Ferenc. Gondolat. Budapest. pp. 152–153.
23. Amennyiben összevetjük a Rákóczi tartózkodási helyeit ábrázoló térképet a Rákóczi-birtokokéval, akkor bizonyos fokú egybeesést tapasztalunk, ami arra utal, hogy a felkelés már említett magterülete, majd a fejedelem és udvartartásának helyváltoztatása szoros kapcsolatban állhatott

- egymással. Ennek egyébként lehetett gazdasági racionalitása is, amennyiben Rákóczi az ország legnagyobb földbirtokosaként nyilván nem hagyhatta irányítás nélkül saját uradalmait. Erre vall, hogy a szabadságharc utolsó időszakában (1710. március) saját birtokai igazgatási központját is áthelyezi Munkácsra. Erről rövid áttekintést ad Bánkúti Imre (1991): i. m. pp. 28–29. A Rákóczi-birtokok területi elhelyezkedését ábrázoló térképet közli R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): i. m. 27. p.
24. Mindez természetesen nem jelenti, nem is jelentheti azt, hogy az ország egyéb területein nem történtek volna fontos események. Így például a Dunántúl jelentős katonai sikerek és kudarckok színtere, de a fejedelem még sem jár ott. Másik példának talán még beszédesebb. Amikor II. Rákóczi Ferencet az erdélyi rendek Erdély fejedelmévé választják (1704 júliusában), akkor ő éppen – ma már tudjuk – jelentéktelen hadjáratot vezet a rácok ellen, s nincs jelen a gyulafehérvári országgyűlésen. Emlékiratai szerint Szeged alatt értesült fejedelmévé történt választásáról. II. Rákóczi Ferenc (1978): i. m. pp. 339–340.
 25. A Felvidéknek a magyar hadtörténelemben betöltött szerepét – ismereteink szerint – földrajzi szempontból még nem dolgozta fel tudományos életünk. Így a Habsburg-ellenes harcok viszonylag bőséges szakirodalmából csak utalhatunk néhány olyan műre, amely a térség katonaföldrajzi felértékelődését igazolhatja: Marosi Endre–Nagy László (1984): Habsburg- és török ellenes harcok. In: Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben, I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. pp. 179–326.; Benda Kálmán (1993): Bocskai István. Századvég. Budapest; Nagy László (1985): „Megint fölzánt magyar világ van...”, Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest., uő (1978): A végvári dicsőség nyomában. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
 26. A Felvidék (Felföld) történeti földrajzi értelmezéséről lásd: Kósa László–Filep Antal (1978): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 94–97. és 98. p. Tanulmányunk elkészítésekor a Felvidék legtagabb, ma használatos értelmezését vettük alapul, amely szerint ide értendők „...*Felföld, illetve Felsőmagyarország Szlovákiához tartozó magyar- és szlováklakta területei...*”, amibe „...*a Kisalföld szlovákiai területeit is beleértették...*” Kósa László–Filep Antal (1978): i. m. 98. p.
 27. Heckenast Gusztáv (1991): i. m., Frisnyák Sándor (2009): A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. In: uő: Magyarország kultúргеográfiai ... pp. 27–34., uő (2004): A magyar bányáipar történeti földrajzi vázlata. In: uő: A kultúrtáj kialakulása ... pp. 189–202., uő (2004): A borsodi iparvidék történeti földrajzi vázlata. In: uő: uo. pp. 203–216.
 28. Csüllög Gábor (2009): Területi folyamatok és térszerkezet változás a 16–17. századi Kárpát-medencében. In: Gál András–Hanusz Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 67–75., uő (2010): Reformáció és iszlám a XVI–XVII. századi Kárpát-medencében – A történeti földrajzi háttér áttekintése. In: M. Császár Zsuzsanna–Szalai Gábor (szerk.): Kálvin – magyarság – Európa, Nemzetközi multidiszciplináris konferencia. IDResearch Kft. – Publikon Kiadó. Pécs. pp. 109–114.
 29. A török elleni felszabadító háború geográfiai viszonyainak feldolgozásával még szintén adós történeti földrajzunk és hadtörténetírásunk. Az eseménytörténet feldolgozását – elsősorban népszerűsítő jelleggel – lásd: Sugár István (1983): Lehanyatlak a török félhold. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. Történelmi atlaszaink – Dudar Tibor (főszerk.) (1991): i. m. 120. p. – tanúsága szerint a felszabadító háború legelső ütemében – Hatvan és Eger kivételével – a hódoltság északi területei valamint egy egészen Aradig lenyúló délkeleti sáv már 1684–1685-ben keresztény kézre került. A katonai helyzet változékonyságából eredő bizonytalan helyzetre azonban igen jellemző adat, hogy például Egert csak 1687. december közepén sikerül elfoglalni. Nagy József (1978): Eger története. Gondolat. Budapest. 160. p. Eger minél előbbi visszafoglalását elsősorban az a katonai kényszer indokolta – ami miatt a császári hadvezetésben kisebb vita is kibontakozott –, hogy amíg a vár oszmán kézen van, addig nincsenek biztonságban Felső-Magyarország megyéi sem, mint ahogyan fenyegetettek a felvidéki bányavárosok is. Erről a kérdéskörrel lásd: Sugár István (2002): Az egri vár története. Zrínyi Kiadó. Budapest. pp. 168–172.

30. Pounds, Norman J. G. (1997): Európa történeti földrajza. Osiris Kiadó. Budapest. pp. 280–344., Braudel, Fernand (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és lehetetlen. Gondolat. Budapest., Chaunu, Pierre (1971): A klasszikus Európa. Gondolat. Budapest. pp. 194–210.
31. R. Várkonyi Ágnes (1987): Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 3/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 1273–1424.
32. E regionális gondolat egyértelműen megjelenik az 1707. július 5-én, Ónodon közzétett Reglamentum universale-ban, amikor a Hadi Generális Comissariátusság területi szervezését szabályozták. Ennek teljes szövegét közli Bánkúti Imre (1976): Rákóczi hadserege 1703–1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. pp. 181–219. Tartalmi ismertetését és a területi változtatásokat lásd: uő (szerk.) (1991): i. m. pp. 43–44.
33. Bánkúti Imre (1991). i. m. 43. p.
34. A térképlapot közli Liptai Ervin (főszerk.) (1984): i. m. 378. p., valamint R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): i. m. 561. p.
35. Tietze, Wolf (szerk.) (1970): Westermann Lexikon der Geographie, Band IV. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 999. p.

Felhasznált irodalom

- Bánkúti Imre (szerk.) (1976): Rákóczi hadserege 1703–1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 399 p. + 24 t.
- Bánkúti Imre (1980): Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 169–181.
- Bánkúti Imre (1991): A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711). Akadémiai Kiadó. Budapest. 255 p.
- Bánkúti Imre (2002): A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai (Bevételi források, eredmények és gondok). In: Czigány István (szerk.): Az államigás megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó. Budapest. pp. 65–97.
- Benda Kálmán (1993): Bocskai István [Második kiadás]. Századvég. Budapest. 213 p.
- Braudel, Fernand (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és lehetetlen. Gondolat. Budapest. 636 p.
- Chaunu, Pierre (1971): A klasszikus Európa. Gondolat. Budapest. 415 p. + 104 t.
- Cholnoky Jenő (1935): Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények. 1935/4–6. szám. pp. 57–62.
- Cholnoky Jenő (s. d.): Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. Somló Béla Könyvkiadó. Budapest. 213 p. + 63 t.
- Czigány István (szerk.) (2002): Az államiság megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó. Budapest. 312 p.
- Csüllög Gábor (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények. 2000/1–4. szám. pp. 109–130.
- Csüllög Gábor (2008): Régiók a Kárpát-medencében – Múlt vagy jövő? Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám. pp. 54–59.
- Csüllög Gábor (2009): Megtelepedési folyamatok szerepe a Kárpát-medence 11–15. századi kultúrtáj típusainak kialakulásában. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3–4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 53–63.
- Csüllög Gábor (2009): Területi folyamatok és térszerkezet változás a 16–17. századi Kárpát-medencében. In: Gál András–Hanusz Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 67–75.

- Csüllög Gábor (2010): Reformáció és iszlám a XVI-XVII. századi Kárpát-medencében – A történeti földrajzi háttér áttekintése. In: M. Császár Zsuzsanna-Szalai Gábor (szerk.): Kálvin – magyarság – Európa, Nemzetközi multidiszciplináris konferencia. IDResearch Kft. – Publikon Kiadó. Pécs. pp. 109–114.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 p.
- Esze Tamás (1955): Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Hadtörténelmi Intézet. Budapest. 627 p.
- Frisnyák Sándor (2004): A borsodi iparvidék történeti földrajzi vázlata. In.: uő: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 203–216.
- Frisnyák Sándor (2004): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete. In: uő: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 71–77.
- Frisnyák Sándor (2004): A magyar bányáipar történeti földrajzi vázlata. In.: uő: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. pp. 189–202.
- Frisnyák Sándor (2009): A kultúrtáj kialakulása és gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. In: uő: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 27–34.
- Frisnyák Sándor (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), In: uő: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 7–26. old.
- Heckenast Gusztáv (1959): Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Akadémiai Kiadó. Budapest. 148 p.
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó. Budapest. 298 p. + 8 t.
- Kis Domokos Dániel et al. (2004): Bibliográfia In: R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest. pp. 774–807.
- Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.) (1980): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 779 p. + 26 t.
- Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (1976): II. Rákóczi Ferenc. [Második átdolgozott és bővített kiadás]. Gondolat. Budapest. 534 p. + 84 t.
- Köszegfalvi György (2008): A területfejlesztés története Magyarországon 1945–1990 között. Imedias Kiadó. Budapest–Pécs. 170 p.
- Kristó Gyula (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 645 p.
- Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged. 229 p. + 1 t.
- Lehmann Antal–Vuics Tibor (1992): Földrajzi fogalmak kisszótára. Tankönyvkiadó. Budapest. 209 p.
- Leser, Hartmut (szerk.) (1987): Diercke-Wörterbuch der allgemeinen Geographie, Band 1–2. [3. kiadás]. Deutscher Taschenbuchverlag – Westermann Schulbuchverlag. München – Braunschweig. I. köt. 422 p., II. köt. 421 p.
- Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben, I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 671 p. + 202 t.
- Markó Árpád (1935): Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. Hadtörténelmi Közlemények. 1935/1–2. szám. pp. 41–62.
- Marosi Endre–Nagy László (1984): Habsburg- és török ellenes harcok. In: Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben, I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. pp. 179–336.
- Nagy József (1978): Eger története. Gondolat. Budapest. 389 p. + 48 t.
- Nagy László (1978): A végvári dicsőség nyomában. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 280 p.
- Nagy László (1985): „Megint fölszánt magyar világ van...”, Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 348 p. + 3 t.

- Nagy Miklós Mihály (2007): A Rákóczi-szabadságharc Magyarországa I–II. Kapu. 2007/10. szám. pp. 27–31., 2007/11–12. szám. pp. 40–43.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Lomb és víz, A Rákóczi-kori magyar táj. Magyar szemle. 2009/9–10. szám. pp. 56–66.
- Nagy Miklós Mihály (2011): Rákóczi 1704. évi bácskai hadjáratának földrajzi kérdései. Közép-Európai Közlemények. 2011/3–4. szám. pp. 14–27.
- Perjés Géza (2002): Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban. In: Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó. Budapest. pp. 98–124.
- Perjés Géza (1999): Seregszemle, Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Balassi–Zrínyi Kiadó. Budapest. 332 p.
- Pounds, Norman J. G. (1997): Európa történeti földrajza. Osiris Kiadó. Budapest. 532 p.
- R. Várkonyi Ágnes (1987): Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 3/2. [Második kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 1273–1424.
- R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest. 812 p.
- Sugár István (1983): Lehanyatlik a török félhold. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 498 p.
- Sugár István (2002): Az egri vár históriája. [Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás]. Zrínyi Kiadó. Budapest. 256 p.
- Suba János (2009): Határörvidék-határvédelem a földrajzi térben. In: Gulyás László–Szávai Ferenc–Keczer Gabriella (szerk.): A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve, 2009. VIKEK. Szeged–Kaposvár. pp. 255–260.
- Tietze, Wolf (szerk.) (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie, Band I–V. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 936 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.
- Tóth József (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. pp. 587–596.
- Tóth József (2004): Kell nekünk régió? In: Hitseker Mária–Szilágyi Zsuzsa (szerk.): Mindentudás egyeteme, Harmadik kötet. Kossuth Kiadó. Budapest. pp. 193–211.
- Tóth József–Pap Norbert (2002): Rajon- és régióelméletek. In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. pp. 286–304.
- Wellmann Imre (1980): A népesség sorsa a szabadságharc idején. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.) (1980): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 33–58.
- II. Rákóczi Ferenc (1978): Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Archivum Rákócziánium III. osztály: írók, II. Rákóczi Ferenc művei [Vas István fordítása]. Akadémiai Kiadó. Budapest. 543 p. + 32 t.